

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Turkse organisaties in Nederland: Een netwerkanalyse

van Heelsum, A.; Tillie, J.

Publication date
1999

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Heelsum, A., & Tillie, J. (1999). *Turkse organisaties in Nederland: Een netwerkanalyse*. Het Spinhuis.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Turkse organisaties in Nederland

een netwerkanalyse

Anja van Heelsum & Jean Tillie

m. m.v. Meindert Fennema

§

Turkse organisaties in Nederland Een netwerkanalyse

Anja van Heelsum & Jean Tillie

m.m.v. Meindert Fennema

Het Spinhuis
1999

[cip-pagina]

ISBN 90-5589-

© Het Spinhuis, Amsterdam

Niets van deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Omslagontwerp:

Lay-out:

Uitgeverij Het Spinhuis, Oudezijds Achterburgwal 185, 1012 DK Amsterdam

Inhoud

Voorwoord

- 1 Inleiding
- 2 De betekenis van netwerken van (Turkse) organisaties van migranten en minderheden
- 3 Methode van dataverzameling en analyse
 - 3.1 De totstandkoming van een bestand van Turkse organisaties in Nederland
 - 3.2 Netwerkanalyse: methode en begrippen
- 4 Resultaten: aantal en type organisaties
- 5 Netwerkvorming op basis van gezamenlijke bestuursleden

Appendices

- 1 Adressen van organisaties
- 2 Mogelijke foutenbronnen landelijke netwerkanalyse Turkse organisaties

Geraadpleegde literatuur

[wit]

Voorwoord

Ter voorbereiding van een serie TV-uitzendingen met als titel *De vele gezichten van Turks Nederland*, gaf de Nederlandse Programma Stichting (NPS) aan het Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (IMES) opdracht een onderzoek te verrichten naar Turkse organisaties in Nederland. Concreet was het verzoek om overeenkomstig de netwerkanalyses die het IMES in Amsterdam van Turkse, Marokkaanse, Ghanese, Surinaamse en Antilliaanse/Arubaanse organisaties had verricht, nu het landelijk netwerk van Turkse organisaties in kaart te brengen.¹ We zijn de NPS erkentelijk voor de opdracht en het in ons gestelde vertrouwen. Bij het invoeren van gegevens heeft Agnes Obbink onmisbare assistentie verleend. Bert Schijf, verbonden aan de Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen van de Universiteit van Amsterdam, willen we bedanken voor zijn advies bij het uitvoeren van de netwerkanalyses. Verder zijn we dank verschuldigd aan de leden van de begeleidingscommissie van het onderzoek voor de NPS, die ons van commentaar en aanvullingen voorzagen: Jak den Exter, Jan Rath, Thijl Sunier, Metin Alkan en Eric-Jan Zürcher. Ook het redactieteam van de NPS willen we bedanken voor zijn opmerkingen: Ahmet Azdural, Nimet Akdemir, Tuncay Çinibulak, Gülşah Doğan, Mathijs Tax, Mark Tuinstra en Geke van der Wal, Jan Bosdriesz (eindredactie) en Dick Oosterbaan (producent). Ahmet Akgündüz bedanken we voor het corrigeren van de Turkse woorden en namen.

Amsterdam, mei 1999

Rinus Penninx
Directeur IMES

¹ Dat verzoek past uitstekend in het onderzoeksprogramma van het instituut, waarvan studies naar organisaties van migranten een belangrijk deel uitmaken. Zie voor de genoemde netwerkanalyses Alink et al. 1998; Berger et al. 1998a en 1998b; Tillie & Fennema 1998; zie ook Lindo et al. 1997; Penninx & Slijper 1999.

[wit]

1 Inleiding

Het is alweer bijna vier decennia geleden dat de migratie van Turkse arbeiders naar Nederland op gang kwam. Intussen kent Nederland een Turkse gemeenschap die naar sociale structuur zeer divers is. Die diversiteit is onder andere af te lezen aan haar organisaties. Dit onderzoek heeft als doel een beeld te schetsen van die Turkse gemeenschap zoals die naar voren komt via haar organisaties. Hoeveel organisaties zijn er? Wat voor soort organisaties zijn er en op wie richten zij zich? Zijn er dwarsverbindingen en contacten tussen die organisaties? Zijn er patronen te ontdekken in de eventuele relaties tussen die organisaties? Dit zijn de kernvragen van dit onderzoek, die in dit boek zullen worden beantwoord. Organisaties vormen dus de primaire invalshoek. Maar zoals zal blijken, traceren we de contacten tussen organisaties vooral via personen die in het bestuur van twee of meer organisaties zitten. Op die manier kunnen we ook antwoord geven op de vraag, wie de belangrijke personen zijn in 'Turks Nederland'. Dat zijn overigens niet noodzakelijkerwijs ook mensen die voor de Turkse gemeenschap zelf of voor de Nederlandse samenleving zichtbaar zijn. Het hoeven geen 'bekende Turkse Nederlanders' te zijn, wier gezichten we regelmatig op de televisie of in de pers tegenkomen. Ze hebben vooreerst zitting in het bestuur van ten minste twee Turkse organisaties en leggen door deze zogeheten dubbelfuncties bestuurlijke verbindingen tussen die organisaties.

In paragraaf 2 gaan we in op de betekenis van (Turkse) organisaties van migranten: waarom is het interessant om naar zulke organisaties in Nederland te kijken? In paragraaf 3.1 leggen we vervolgens uit, hoe we alle Turkse organisaties hebben opgespoord en over welke gegevens we van die organisaties beschikken. In paragraaf 3.2 wordt uiteengezet hoe contacten tussen organisaties en het netwerk van contacten tussen alle organisaties worden geïdentificeerd en aangeduid. In paragraaf 4 beschrijven we de eerste uitkomsten van de inventarisatie: hoeveel en welke soorten Turkse organisaties zijn er te onderscheiden? Paragraaf 5 is geheel gewijd aan het netwerk van Turkse organisaties, zoals dat eruit ziet op basis van dubbelfuncties. Appendix 1 bevat een adressenlijst van Turkse organisaties. In Appendix 2 gaan we in op mogelijke foutenbronnen van de gehanteerde methode.

2 De betekenis van netwerken van (Turkse) organisaties van migranten en minderheden

Organisaties onderhouden om diverse redenen contacten op bestuurlijk niveau. Zo kunnen zulke contacten erop zijn gericht om activiteiten op elkaar af te stemmen of om te delen in elkaars bestuurlijke expertise, maar ook voortkomen uit financiële afhankelijkheid van elkaar. Welke de reden ook is, bestuurlijke contacten zijn altijd selectief. Dat geldt in het bijzonder voor de bestuurlijke contacten die ontstaan door dubbelfuncties. Het ligt bijvoorbeeld niet voor de hand dat Turkse nationalistische organisaties en politiek georiënteerde Koerdische organisaties dezelfde bestuursleden hebben.

Dubbelfuncties op bestuurlijk niveau zijn een sterke, geïnstitutionaliseerde vorm van contacten tussen organisaties. Het geheel ontbreken van dubbelfuncties kan dus duiden op animositeit, maar kan ook het gevolg zijn van een interne oriëntatie van de organisaties in kwestie, het niet willen coördineren van activiteiten of van een te grote sociale afstand tussen de organisaties. Het aantal bestuurlijke dubbelfuncties is een indicatie voor de mate waarin organisaties in staat zijn hun activiteiten op elkaar af te stemmen. Onderling hecht verbonden organisaties kunnen bovendien aanzienlijke invloed uitoefenen ten gunste van (delen van) de eigen gemeenschap. De organisatiegraad (het aantal organisaties per Turkse inwoners) en de mate waarin die organisaties met elkaar zijn verbonden, vormen op hun beurt een indicatie van het sociale kapitaal van de Turkse gemeenschap.

Wat is de betekenis van organisaties van (Turkse) migranten en het netwerk van die organisaties? Het antwoord op deze vragen hangt af van de positie die men inneemt. Uit het perspectief van Turkse Nederlanders zijn eigen organisaties van belang voor specifieke activiteiten die zij in eigen kring willen ontplooiën. Een moskeeorganisatie voorziet in religieuze behoeften, een sportvereniging is er in de eerste plaats om gezamenlijk te sporten. Sommige organisaties zien het als hun belangrijkste taak om op te komen voor de Turkse natie; andere, zoals enkele Koerdische organisaties, willen juist voor de Koerden een zelfstandige staat stichten.

Uit het perspectief van de Nederlandse overheid hebben organisaties van migranten en minderheden een andere betekenis. Die overheid zegt te streven naar integratie van etnische minderheden en zij beoordeelt de organisaties van migranten en minderheden mede vanuit dat perspectief. Politici, bestuurders en ambtenaren die menen dat Turkse organisaties bijdragen aan de integratie van Turkse Nederlanders, zullen organisaties van Turken toejuichen en waar mogelijk stimuleren. Diegenen die menen dat die organisaties de integratie juist in de weg staan, doen het omgekeerde.

Tussen deze twee extremen zijn vele posities denkbaar. Overheden kunnen bijvoorbeeld ook alleen die organisaties ondersteunen die de doelstellingen en activiteiten van het integratiebeleid onderschrijven. Bovendien kunnen posities van overheden ten opzichte van eigen organisaties in de loop van de tijd verschuiven. Zo heeft de overheid in de jaren zeventig vooral de niet-religieuze organisaties ondersteund. In de jaren tachtig ging de aandacht vooral uit naar islamitische organisaties, en in de jaren negentig lijken de niet-religieuze organisaties weer de voorkeur te krijgen.

De betekenis van Turkse organisaties kan echter ook nog vanuit een heel ander, een derde perspectief worden beschouwd, namelijk in hoeverre zij bijdragen aan het democratisch functioneren van de politieke gemeenschap in Nederland. Deze functie staat betrekkelijk los

van de vraag of zij de integratie van Turken al dan niet bevorderen, en vloeit evenmin direct voort uit het belang van deze organisaties voor hun leden of achterban. De redenering is dat de kwaliteit van de democratie niet alleen afhangt van de formele democratische structuur, maar ook van de mate waarin burgers in staat zijn zichzelf te organiseren. Directe contacten tussen burgers onderling en tussen hun verenigingen vormen de kern van wat tegenwoordig vaak wordt aangeduid met de Amerikaanse term *civil society*. Robert Putnam (1993: 97-98) heeft aangetoond dat de kwaliteit van het bestuur in Italië in de eerste plaats afhangt van deze *civil society*. Burgers die in staat zijn zichzelf te organiseren, beschikken kennelijk over vaardigheden die het hun mogelijk maken het politieke bestuur beter te controleren. Naarmate burgers meer verenigingen hebben, meer kranten lezen en vaker stemmen, blijkt het bestuur effectiever te functioneren en blijken de burgers ook tevredener te zijn over dat bestuur. Wat opgaat voor het Italiaanse bestuur, lijkt ook voor Turkse migranten in Nederland te gelden. Uit eerder onderzoek is gebleken dat de Turkse gemeenschap in Amsterdam in absolute aantallen het grootste aantal organisaties kent. Ook relatief gezien -- het aantal organisaties in verhouding tot de grootte van de groep -- scoort de Turkse gemeenschap hoog: zij staat op de derde plaats, na de Ghanese en de Antilliaanse gemeenschap (zie tabel 1). Maar belangrijker nog: het aantal bestuurlijke contacten tussen de Turkse organisaties is vele malen hoger dan die in de Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse gemeenschappen. Kortom, de Turkse gemeenschap in Amsterdam heeft niet alleen veel organisaties, maar ook een tamelijk hecht netwerk van eigen organisaties. Dit omvangrijkere sociale kapitaal uit zich in een hogere politieke participatie.²

Tabel 1: Etnische groepen in Amsterdam (per 1-1-1997) en hun organisatiegraad

	a. omvang	b. organisaties	c. 'dichtheid' (a/b)
Nederlanders	409.638		
Surinamers	70.093	91	770
Marokkanen	49.000	106	462
Turken	30.852	106	291
Antillianen	10.619	43	247
Ghanezen	7.313	62	118

Bron: Fennema & Tillie 1999.

Electoraal onderzoek heeft aangetoond dat de opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen in Amsterdam onder Turken veel hoger is dan onder Marokkanen en Surinamers. In 1994 was de opkomst van Turken zelfs aanzienlijk hoger dan de gemiddelde totale opkomst in Amsterdam. Ook toen de opkomst van etnische minderheden in 1998 dramatisch terugviel,

² Zie Fennema & Tillie 1999.

bleef de opkomst van Turken relatief hoog. In Rotterdam blijken de Turkse stemgerechtigden eveneens vaker te stemmen dan de Marokkaanse en Surinaamse.³

Er is dus reden om aan te nemen dat het bestaan van een hoge verenigingsdichtheid en een hecht bestuurlijk netwerk van die verenigingen positief samenhangt met de politieke participatie van etnische groepen en daarmee met de kwaliteit van de democratie op lokaal niveau. De vraag is natuurlijk of dat ook op nationaal niveau het geval is. In ieder geval is een hecht netwerk van bestuurlijke contacten op nationaal niveau een aanwijzing dat er in Nederland een Turkse bestuurlijke elite bestaat die van wanten weet. Dat deze netwerken van Turkse organisaties een positief effect hebben op de invloed van de Turkse gemeenschap in Nederland, staat buiten kijf.

³ Zie Tillie 1994 en 1999.

3 Methode van dataverzameling en analyse

Om de Turkse organisaties in Nederland in kaart te kunnen brengen, moesten we eerst op systematische wijze een zo volledig mogelijk bestand van die organisaties opbouwen. Die dataverzameling vond plaats van oktober 1998 tot februari 1999. In paragraaf 3.1 beschrijven we welke bronnen we daarvoor hebben geraadpleegd en welke selectiecriteria zijn gebruikt. In paragraaf 3.2 gaan we in op de methode van netwerkanalyse.

3.1 De totstandkoming van een bestand van Turkse organisaties in Nederland

We zijn de dataverzameling begonnen met het vergaren van namen en adressen van organisaties uit diverse publicaties en adressenlijsten van verschillende instellingen. De eerste bron is het *Handboek Minderheden* en het daarbij horende *Jaarboek Minderheden 1998* van Smeets et al. (1997). Het *Jaarboek* geeft een zeventig pagina's tellend overzicht van adressen van organisaties voor en van minderheden. Daarin zijn inspraakorganen, de belangrijkste Turkse en islamitische federaties en de organisaties van, onder anderen, Koerden, Armeniërs en Assyriërs te vinden.

Van alle organisaties van Turken uit het *Jaarboek* zijn de namen, adressen en telefoonnummers opgenomen in een database (in Access 7.0). Deze organisaties hebben immers allemaal Turken als primaire doelgroep, ons eerste criterium voor selectie. Bovendien is een aantal organisaties opgenomen dat niet expliciet op Turken is gericht, maar waarvan het bestuur uitsluitend leden kent die in Turkije zijn geboren, ons tweede criterium.

Een tweede belangrijke bron vormen de adressenbestanden van diverse landelijke organisaties. Allereerst is de Landelijke Advies- en Overlegstructuur minderhedenbeleid (LAO) en het Inspraak Orgaan Turken (IOT) gevraagd om hun lijsten van Turkse organisaties beschikbaar te stellen. De daarin vermelde organisaties zijn toegevoegd aan het bestand, voorzover ze er nog niet inzaten. Vervolgens zijn het Nederlands Centrum Buitenlanders (NCB) en FORUM, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling, met hetzelfde verzoek benaderd. Het NCB leverde een lijst van 22 organisaties, vooral landelijke federaties.

FORUM leverde een adressenbestand van 375 organisaties aan. Ook van deze twee bestanden zijn de nog in ons bestand ontbrekende adressen en gegevens ingevoegd en aangevuld.

Een derde bron is het eerder door ons samengestelde bestand van Turkse organisaties in Amsterdam.⁴ Dat Amsterdamse bestand is tot stand gekomen op basis van inschrijvingen in het register van de Kamer van Koophandel en van het Publieksinformatie Systeem van de gemeente Amsterdam (PIGA). Dat al zeer uitgebreide bestand is nog aangevuld met organisaties die bij de onderzoekers bekend waren.

Een vierde bron vormt de internationale Turkse 'Gele Gids' *Avrupa İş Rehberi* (1998). In deze gids staat een groot aantal Turkse bedrijven en organisaties vermeld. Omdat dit onderzoek op niet-commerciële organisaties is gericht, is een aantal categorieën uit deze gids geselecteerd dat daaraan voldoet, namelijk: moskeeën (plus vier aan moskeeën gelieerde

⁴ Zie Tillie & Fennema 1998.

begrafenisorganisaties), verenigingen, stichtingen en federaties, muziekgroepen, sportclubs en theaters. Het aantal fouten in deze bron bleek echter aanzienlijk.

Een vijfde bron, ten slotte, is de adressenlijst van organisaties die volgens Braam en Ülger (1997) bij de Turkse Federatie Nederland, een koepelorganisatie van extreem-nationalistische organisaties, zouden zijn aangesloten. Een groot deel van deze organisaties bleek echter niet in de bestanden van de Kamer van Koophandel terug te vinden.

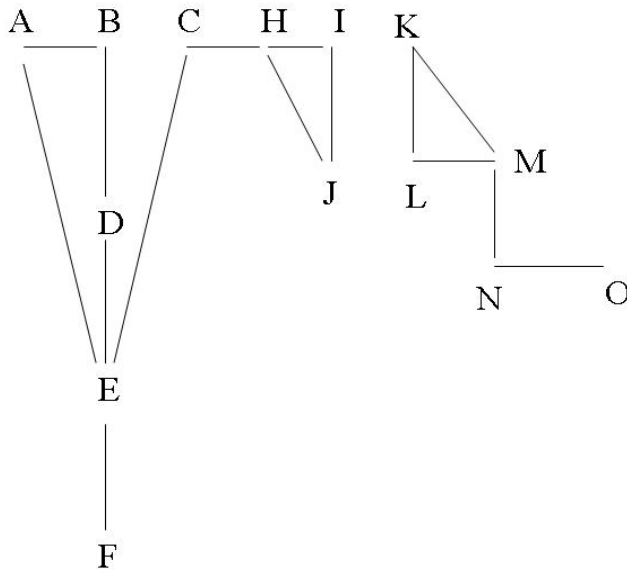
Na deze eerste ronde van informatieverzameling resulteerde een voorlopig bestand van in elkaar gevoegde namen- en adressenlijsten. Vervolgens hebben we het register van de Kamer van Koophandel op twee manieren gebruikt. De Kamer van Koophandel beschikt over een landelijke database van alle bij de Kamer ingeschreven instellingen en organisaties. Deze database is toegankelijk op internet (<http://www.kvk.nl>). Door middel van een abonnement kan men (tegen betaling) gebruik maken van de uittrekselinformatie van het register. Tot die informatie behoren ook gegevens over bestuursleden van instellingen en organisaties. Deze landelijke database diende in de eerste plaats ter aanvulling van ons voorlopige namen- en adressenbestand. Op basis van een groot aantal zoektermen hebben we de Turkse organisaties uit dat bestand gehaald en gecontroleerd of deze al in ons eigen bestand voorkwamen. Voorbeelden van zoektermen zijn turk, koerd, armeni, en een groot aantal Turkse woorden, zoals camii, mescid, vakfi, federasyon, alevi en dergelijke. Een zoekterm als 'turk' leverde circa 525 namen van organisaties op waarin türk, Turkse of Turkije voorkomt. Bedrijven hebben we niet opgenomen; verenigingen en stichtingen wel. Op deze manier hebben we geprobeerd een maximale dekking van de geregistreerde Turkse organisaties in ons bestand te verkrijgen.

Ten tweede hebben we de database van de Kamer van Koophandel gebruikt om van alle organisaties die we inmiddels op onze lijst hadden, de bestuursleden op te zoeken en hun namen in ons bestand in te voegen. Dat leverde een aantal problemen op. Soms was er onduidelijkheid over de naam of het adres van een organisatie. Bij onduidelijkheid over het adres hebben we het adres vermeld bij de Kamer van Koophandel aangehouden. Wanneer, bij kleine verschillen in namen, het niet duidelijk was of het één en dezelfde organisatie betrof, zijn beide namen in ons bestand gehandhaafd. Personen met een grondige kennis van de wereld van Turkse organisaties hebben ons later geholpen om een aantal van dergelijke onduidelijkheden uit het bestand te halen. Voor een uitgebreider overzicht van mogelijke foutenbronnen bij de gebruikte methode van dataverzameling verwijzen we naar Appendix 2. Het bestand dat na voorgaande bewerkingen is ontstaan, bevat 1.125 Turkse organisaties. Helaas beschikken we niet voor alle organisaties over evenveel informatie. We onderscheiden daarom A-, B-, en C-organisaties. A-organisaties zijn organisaties waarvan de informatie compleet is, dat wil zeggen dat de naam, het adres en de namen van de bestuursleden bekend zijn. Van de 1.125 organisaties vallen 773 in deze categorie (69 procent). Omdat niet alle organisaties bij de Kamer van Koophandel zijn geregistreerd en we dus niet van alle organisaties de bestuursleden konden opvragen, is er de categorie van B-organisaties: die organisaties waarvan alleen de naam, het adres en de plaatsnaam bekend is. Dit betreft 311 organisaties. Dan zijn er nog 40 C-organisaties: daarvan weten we alleen de naam en de plaats waar zij zijn gevestigd. Het gaat om 29 organisaties uit de lijst van Braam en Ülger en een aantal uit het *Handboek Minderheden* en de 'Gele Gids'. Alleen A-organisaties zijn in de netwerkanalyse betrokken, en dat zijn dus de 773 bij de Kamer van Koophandel

geregistreerde Turkse organisaties. In deze keuze zit enige selectiviteit: moskeeën zijn bijvoorbeeld meestal wél geregistreerd, terwijl bewonersgroepen dat vaak niet zijn. We moeten er verder rekening mee houden dat het aantal gevonden organisaties een momentopname is; regelmatig worden nieuwe organisaties opgericht of oude opgeheven. In sommige gevallen kan er ook sprake zijn van ‘papieren’ organisaties, die feitelijk weinig of geen activiteiten ondernemen. Dergelijke organisaties kunnen overigens wel degelijk een functie vervullen, maar een andere dan gedacht, bijvoorbeeld door activiteiten in een andere plaats mogelijk te maken. Over de activiteiten van de organisaties kunnen we echter op basis van onze gegevens niet veel zeggen.

3.2 Netwerkanalyse: methode en kernbegrippen

Een netwerkanalyse geeft inzicht in relaties tussen personen of organisaties. In dit onderzoek zijn dit relaties tussen Turkse organisaties. Deze relaties kunnen bijvoorbeeld worden afgeleid uit het delen van hetzelfde adres door twee of meer organisaties, uit het door personen in twee of meer organisaties vervullen van bestuursfuncties, of uit informele contacten tussen organisaties. Met behulp van netwerkanalyse kunnen vragen worden beantwoord als: welke organisaties staan met elkaar in contact en wat zijn centrale organisaties binnen dat netwerk? Een netwerk in grafische vorm bestaat uit punten en lijnen. Punten staan in dit geval voor Turkse organisaties; lijnen geven aan dat er contact bestaat tussen twee Turkse organisaties. Onderstaande figuur geeft als voorbeeld een netwerk tussen vijftien organisaties.

In het bovenstaande voorbeeld zijn de organisaties A en B elkaars *buren*, evenals A en E, B en D, D en E, E en F, E en C, C en H, H en I, H en J en I en J. Ook K en L, K en M, L en M, M en N en N en O zijn elkaars burens. Het netwerk, zoals weergegeven in figuur 1, bestaat uit twee zogenoemde *componenten* en één *geïsoleerd punt*. De eerste component wordt gevormd door de punten A tot en met J. De tweede component wordt gevormd door de punten K tot en met O. In een component zijn alle punten met elkaar verbonden en is het mogelijk om vanuit ieder punt elk ander punt in de component te bereiken. Een geïsoleerd punt is met geen enkel ander punt verbonden; in figuur 1 is dat punt G. De *afstand* tussen twee organisaties is het aantal stappen dat men moet nemen om van de ene organisatie naar de andere te komen. Zo is de afstand tussen A en B één stap, tussen A en C twee stappen en tussen A en I vier stappen. Of een punt in een netwerk centraal staat, kan op twee manieren worden bepaald. In de eerste plaats kan worden gekeken naar het aantal burens van een punt. Een punt met een relatief groot aantal burens is centraal in het netwerk. Op deze manier wordt echter alleen naar de *lokale centraliteit* van een punt gekeken. Lokale centraliteit zegt iets over de centraliteit van een punt ten opzichte van zijn directe omgeving. In figuur 1 heeft punt E, met vier burens, de grootste lokale centraliteit. H en M hebben elk drie burens. Binnen de eerste component heeft E een hogere lokale centraliteit dan H. Betekent dat nu ook dat E in de component als geheel de meest centrale positie inneemt? Om dat te bepalen moeten we in de tweede plaats een maat hebben voor de *globale centraliteit* van een punt. Een punt kan ook zonder veel directe burens toch een centrale positie in een netwerk innemen. Dat is het geval als de gemiddelde afstand van het punt ten opzichte van de andere punten in de component laag is.⁵ In de eerste component heeft punt C de kleinste gemiddelde afstand tot de andere punten en heeft dit punt dus de hoogste globale centraliteit in de component. Punt C is bovendien een *cutpoint*: als punt C wegvalt, valt de component ABCDEFGHIJ in twee delen uiteen, namelijk ABCDEF en HIJ. De punten E en H zijn ook *cutpoints*.

⁵ Voor het berekenen van de gemiddelde afstand van een punt ten opzichte van alle andere punten in het netwerk wordt de afstand van het desbetreffende punt tot elk ander punt in het netwerk gemeten. Voor punt K bijvoorbeeld is dit een afstand van 1 tot punt L, een afstand van 1 tot punt M, een afstand van 2 tot punt N en een afstand van 3 tot punt O. Deze uitkomsten worden dan opgeteld en gedeeld door het aantal gemeten afstanden. In dit geval is dat $1+1+2+3=7$ en $7/4=1,75$. 1,75 is dus de gemiddelde afstand van punt K ten opzichte van de andere punten.

4 Resultaten: aantal en type organisaties

Op basis van de naam van organisaties en informatie uit alternatieve bronnen, kan het een en ander worden gezegd over het type organisaties en hun doelstellingen. Ondanks de beperkingen van deze methode, geeft dit tevens een indruk van de diversiteit aan organisaties in de Turkse gemeenschap.

Een eerste (en de meest voorkomende) categorie van organisaties wordt gevormd door de *religieuze organisatie*. In 170 gevallen wordt direct uit de naam duidelijk dat het om een dergelijke organisatie gaat. Van die 170 gaat het in 127 gevallen om organisaties die Islamitische Stichting Nederland (ISN) of het Turkse equivalent Hollanda Diyanet Vakfi (HDV) in de naam voeren. Het betreft hier de moskeeën en religieuze organisaties die bij de grootste Turkse federatie, de Stichting Turks Islamitisch Culturele Federatie (STICF) en/of bij de ISN zijn aangesloten. Deze federaties vertegenwoordigen de officiële Turkse islam in Nederland: de Diyanet. Den Exter (1999: 7/1050-3/4) zegt over deze twee federaties:

‘[STICF is] veruit de grootste Turkse federatie in Nederland met een honderdveertigtal plaatselijke moskeeverenigingen als lid. (...) ISN [heeft] namens de Turkse overheid de meeste moskeeën in eigendom. Voorzitter van de ISN is qualitate qua de attaché voor godsdienstzaken bij de Turkse ambassade te Den Haag. De imams in de moskeeën van de aangesloten verenigingen worden door de Turkse staat voor een periode van 4 jaar uitgezonden en betaald. In plaatsen waar slechts één Turkse moskee staat, is dat (vrijwel) altijd een STICF/ISN moskee.’

De Diyanet-stroming is in Nederland dan wel de grootste, zij is zeker niet de enige: de Turkse gemeenschap kent tal van kleinere islamitische stromingen en daarbij horende organisaties. De oudste Turks-islamitische stroming in Nederland wordt vertegenwoordigd door de in 1972 opgerichte Stichting Islamitisch Centrum Nederland (SICN). Bij de SICN zouden ongeveer dertig lokale organisaties zijn aangesloten, waaronder Stichting Islamitisch Centrum Amsterdam (SICA). In ons bestand is echter maar in tien gevallen direct uit de naam af te leiden dat er sprake is van een SICN-organisatie. Den Exter karakteriseert deze stroming als volgt:

‘De SICN is tegenstander van een door de staat gecontroleerde islam, zoals dat in Turkije het geval is. De SICN zegt voorstander te zijn van het beginsel van scheiding van Kerk en Staat, zoals die in Nederland vorm heeft gekregen. De beweging is in navolging van haar in het midden van deze eeuw actieve Nakshibendi-seys Süleyman Hilmi Tunahan (de aanhangers worden daarom “Süleymancılar” genoemd) sterk gericht op koranonderricht en mystieke bijeenkomsten in moskeeën. De SICN propageert het dragen van hoofddoekjes, is voor gescheiden gymnastieklessen en is tegen seksuele voorlichting op scholen’ (1999: 7/1050-4).

De Milli Görüş-beweging is een andere belangrijke oppositionele (tegen de Diyanet) stroming. Deze soennitische beweging heeft in de Nederlandse Islamitische Federatie (NIF), gevestigd in Schiedam, haar federatieve organisatie. In ons bestand komen 37 Milli Görüş-

organisatienamen voor: 11 maal met de expliciete aanduiding Milli Görüş en 28 maal met de aanduidingen Müslüman Gençler Teskilati - Welzijns Belangen Vereniging (MGT-WBV). Volgens Den Exter vormt de NIF veruit de belangrijkste oppositionele soennitische organisatie:

‘De NIF vormt een semi-zelfstandig onderdeel van de in Keulen zetelende Islamitische Gemeinschaft Milli Görüş (IGMG, voorheen AMGT; Milli Görüş staat daarbij voor Nationale (lees: islamitische) Visie. (...) [De beweging kan in Turkije] rekenen op 20%-25% van de stemmen [en] volgt een activistisch-orthodoxe lijn. (...) Een verdere islamisering van Turkije wordt nagestreefd via politieke machtsvorming binnen het democratisch bestel. (...) In Nederland beheert de NIF een vijfenveertigtal moskeeën met eigen imams en een aantal actieve jongerenverenigingen. De beweging heeft twee gezichten: een modern, vriendelijk, vooral op overleg en sociale verheffing van de Turkse jeugd gericht gezicht en een intolerant, anti-westers, orthodox gezicht’ (1999: 7/1050-5).

Zo’n vijftien tot twintig procent van de inwoners van Turkije is aleviet. Bij 34 organisaties in het bestand komt in de naam een aanduiding voor als alevi, alevitisch of HAK-DER, wijzend op een relatie met de alevitische stroming binnen de islam. Den Exter (1999: 7/1050-6):

‘Hun geloof is van een volstrekt ander karakter dan zowel soennitische als de orthodox sji’itische islam en ook de onderlinge verschillen (...) zijn groot. (...) Het alevitisme benadrukt (religieuze) tolerantie en de gelijkheid van man en vrouw, kent geen moskeeën, maar in veel gevallen wel gemeenschapshuizen, welke voor religieuze ceremonieën (cem) met een mystieke inslag worden gebruikt. Sinds midden jaren tachtig beginnen alevieten in Nederland zich parallel aan de hernieuwde belangstelling voor de eigen cultureel-religieuze traditie onder alevieten in Turkije en Duitsland, te manifesteren als een aparte groepering binnen de Turkse islam. Tot dat moment waren alevieten vooral georganiseerd in bredere a-religieuze, politieke organisaties van linkse en extreem-linkse signatuur. (...) Een groter deel zoekt toenadering tot Diyanet en eist daarbinnen haar plaats op (...). In 1990 organiseerde een aantal plaatselijke alevitische verenigingen zich in de Federatie van Alevitische en Bektashitische sociaal-culturele verenigingen in Nederland (HAK-DER).’

Een tweede categorie organisaties zijn de *politieke organisaties*: Den Exter (1999) onderscheidt in deze categorie twee typen: ‘turks linkse’ en ‘extreem-nationalistische’ organisaties. De eerste landelijke organisaties van Turken in Nederland waren politieke organisaties, aanvankelijk sterk gepolariseerd in links (communistisch) en rechts (Grijze Wolven). Belangrijke links georiënteerde organisaties in het bestand zijn de Federatie van Turkse vrouwen in Nederland (HTKB), de Vereniging van Turkse Arbeiders in Nederland (HTIB), de Federatie van Democratische Arbeiders Verenigingen uit Turkije (DIDF) en de Federatie van Democratische Sociale Verenigingen in Nederland (DSDF). Behalve bij de bekende federaties is een linkse oriëntatie niet altijd te herkennen in de naamgeving. Van ongeveer 40 organisaties is zeker dat zij als ‘Turks links’ te classificeren zijn, maar dit is een onderschatting.

Tot de extreem-nationalistische stroming rekent Den Exter in de eerste plaats de in 1995 opgerichte Nederlandse Federatie van Idealistisch Democratisch Turkse Organisaties in Nederland, kortweg de Turkse Federatie Nederland. Bij deze federatie zijn volgens het *Handboek Minderheden* meer dan vijftig organisaties aangesloten. De Turkse Federatie Nederland is gevestigd op de Zeeburgerdijk 117-119 te Amsterdam. In ons bestand vinden we op dit adres in totaal tien organisaties. Ook op de Johannes Poststraat 30 te Amsterdam komen we negen organisaties tegen die gelieerd zijn aan deze federatie. Een dergelijk groot aantal organisaties op één adres komt verder in het bestand niet voor. De tweede door Den Exter genoemde extreem-nationalistische beweging is meer met de soennitische islam verbonden en heeft zich in Nederland voor een belangrijk deel rond de Nederlandse Unie van Turks Islamitische Organisaties (NUTIO) georganiseerd. Een derde organisatie met extreem-nationalistische tendensen is de Turkse Raad Nederland, die is aangesloten bij het World Turkish Congress.

Een derde voorkomende categorie van organisaties zijn die van *Turkse minderheidsgroepen*. In het bestand zijn diverse organisaties van Koerden, Armeniërs en Assyriërs te vinden. De Koerdische kwestie vormt, naast de islam, een belangrijke bron van tegenstellingen en conflicten tussen organisaties (Den Exter 1999). Van 41 organisaties kan uit de naam worden afgeleid dat zij Koerdisch zijn. Twee belangrijke Koerdische organisaties in het bestand zijn de Federatie van Koerden in Nederland (FED-KOM) en het Koerdistan Informatie Centrum te Amsterdam, beide gelieerd aan de Koerdische Arbeiderspartij (PKK). Koerdische organisaties zijn te vinden in Amsterdam, Den Haag, Arnhem, Nijmegen, Zaanstad en Deventer. Dertien organisaties zijn als Armeens te typeren, negen organisaties als Assyrisch. Het betreft organisaties van Armeense en Assyrische christenen uit Turkije, waar soms ook migranten uit Iran, Irak en Syrië lid van zijn.

Een vierde categorie van organisaties valt onder de noemer van *culturele of sportorganisaties*. Op basis van de naamgeving vallen 21 organisaties in ons bestand te herkennen als sportorganisaties. In bijna alle gevallen gaat het om voetbalclubs, soms gaat het om het beheer van een clubhuis. In twaalf gevallen vinden we aanwijzingen dat er sprake is van een muziek-, dans- of theaterorganisatie. Verder is in twaalf gevallen sprake van een raad of platform (adviesraad of overlegorgaan).

De meest voorkomende *doelgroep* bij zowel religieuze als niet-religieuze organisaties zijn jongeren (105 maal uit de naam af te leiden). In zestig gevallen is er sprake van een vrouwenorganisatie. Dertig organisaties richten zich op het onderwijs, bijvoorbeeld organisaties van leerkrachten. Eveneens dertig organisaties hebben arbeiders als doelgroep. Van 23 organisaties blijkt uit de naam dat men zich op oudere Turken richt. Het gaat hier onder andere om plaatselijke afdelingen van de Turks Islamitische Ouderen Bond, opgericht door Süleyman Damra en Berna Yılmaz (TISBO, tegenwoordig NISBO). Lokale organisaties van de TISBO zijn dikwijls gevestigd in ISN-moskeeën. Soms zijn er rond een moskee diverse soorten organisaties aan te treffen, zoals een jongerenorganisatie, een vrouwenorganisatie en een organisatie voor ouderen.

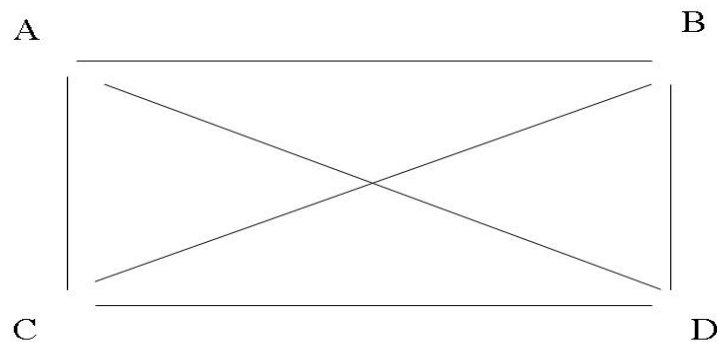
Van 123 organisaties in ons bestand is niet direct uit de naam af te leiden of zij bij een van de genoemde stromingen en federaties zijn aangesloten en wat voor activiteiten zij ontplooiën.

Zo komen namen als Turks Cultureel Centrum of Türk Kültür Derneği in bijna elke grotere plaats minstens twee keer voor.

5 Netwerkvorming op basis van gezamenlijke bestuursleden

Een van de manieren om een netwerk tussen organisaties zichtbaar te maken, is als gezegd te kijken naar bestuurders van organisaties die zogenoemde dubbelfuncties vervullen.

Bestuursleden die veel van dergelijke dubbelfuncties hebben (de *big linkers*), kunnen tot de invloedrijke personen binnen de Turkse gemeenschap worden gerekend. Een bestuurder die een functie vervult bij twee organisaties, verbindt beide organisaties met elkaar. Hij of zij creëert één verbindingslijn. Een bestuurder die een functie vervult bij drie organisaties creëert drie lijnen, de bestuurder bij vier organisaties creëert er zes, waardoor een geheel verbonden component ontstaat:

Via bestuurders met dubbelfuncties zijn diverse relaties tussen organisaties mogelijk (zie paragraaf 3.2). Wij concentreren ons hier op de *centraliteit* van organisaties (in hoeverre neemt de organisatie een centrale positie binnen het netwerk in?) en het al dan niet bestaan van *componenten* binnen het organisatienetwerk.

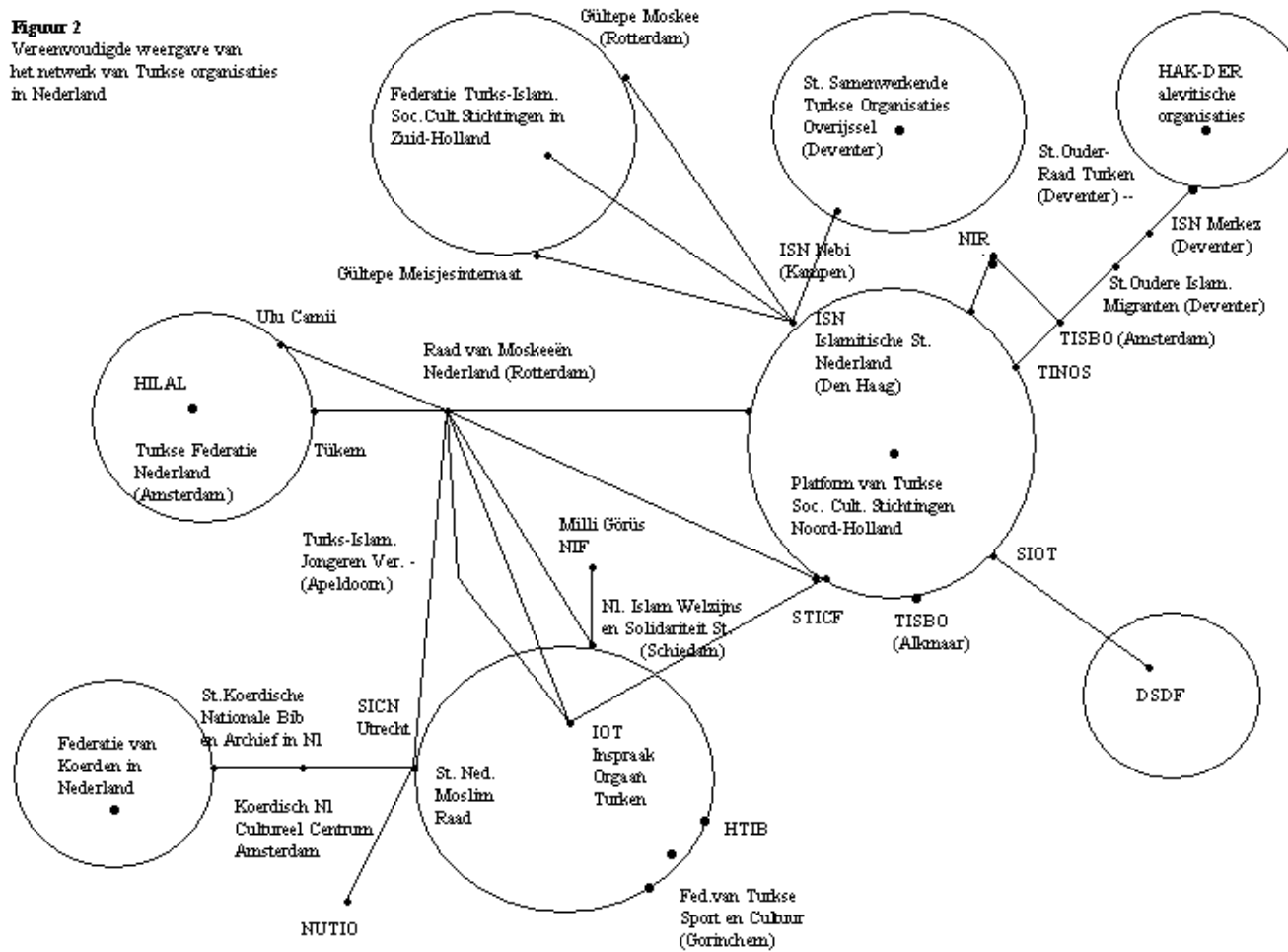
Dit organisatienetwerk heeft als voordeel dat het is opgebouwd uit objectief vaststelbare formele relaties tussen organisaties. De namen van bestuursleden van een organisatie kunnen namelijk worden opgevraagd bij de Kamer van Koophandel. Het nadeel van deze methode is echter dat onduidelijk blijft wat de inhoudelijke betekenis is van relaties die door dubbelfuncties tot stand komen. In het netwerk worden alleen de dubbelfuncties op zich weergegeven, hetgeen niets zegt over wat deze personen met deze positie doen. Het is mogelijk dat degenen die twee of meer bestuursfuncties vervullen informatie makkelijk van de ene naar de andere organisatie doorspelen. Het kan echter ook zo zijn dat bestuursleden deze taken strikt gescheiden houden. Het is in elk geval waarschijnlijk dat de organisaties die door bestuursleden aan elkaar zijn gekoppeld een bepaalde ideologische verwantschap hebben. Het ligt bijvoorbeeld niet voor de hand dat iemand zowel in het bestuur zit van een

‘linkse’ als van een ‘rechtse’ organisatie. Ook ligt het niet voor de hand dat er bestuurlijke banden bestaan tussen rivaliserende organisaties. Het bestuur van een organisatie zal immers niet graag een ‘pottenkijker’ van een rivaliserende organisatie in zijn midden hebben. Soms echter ontstaat in deze situatie toch een dubbelfunctie als beide organisaties afhankelijk zijn van een derde partij (bijvoorbeeld van de gemeente) die in beide besturen een vertegenwoordiging opeist en zich in beide besturen door dezelfde persoon laat vertegenwoordigen.

Van de 773 Turkse organisaties die in de netwerkanalyse zijn betrokken, blijken 374 organisaties geïsoleerd te zijn. Zij zijn niet via dubbelfuncties met andere organisaties verbonden. De overige 399 organisaties vormen 82 componenten. De meeste componenten bestaan uit twee organisaties (bijvoorbeeld de combinatie van een moskee en een (islamitisch) sociaal-cultureel centrum). De grootste component daarentegen bestaat uit circa 150 met elkaar verbonden organisaties. Het blijkt dat alle groepen die in het algemeen binnen de Turkse gemeenschap worden onderscheiden, binnen deze component zijn vertegenwoordigd. Het is dan ook deze component die we hieronder uitvoerig zullen bespreken.

Figuur 2 is een grafische weergave van de grootste component binnen de Turkse gemeenschap. We willen hierbij opmerken dat niet alle organisaties in de tekening zijn opgenomen. Organisaties met maar één buur zijn soms voor de helderheid weggelaten. Dat heeft evenwel geen invloed op de structuur van het netwerk zoals dat in de figuur is weergegeven.

Figuur 2
 Vereenvoudigde weergave van
 het netwerk van Turkse organisaties
 in Nederland

Binnen het grootste landelijke netwerk van Turkse organisaties zijn acht clusters van organisaties te onderscheiden. Elke cluster is gegroepeerd rond een centrale organisatie. Deze clusters kunnen als volgt worden benoemd:

1. Een Diyanet-cluster, gegroepeerd rond het *Platform van Turks Islamitische Sociaal Culturele Stichtingen Noord-Holland*. Binnen deze cluster zijn de centrale federatie van de Islamitische Stichting Nederland (ISN) in Den Haag en de Stichting Turks Islamitisch Culturele Federatie (STICF) in Amsterdam prominent vertegenwoordigd. Bestuursleden van deze drie organisaties hebben binnen de cluster een relatief groot aantal dubbelfuncties. De STICF is in 1979 opgericht, met als statutair doel het verspreiden van de islam in Nederland, het coördineren van islamitische organisaties in Nederland en het bevorderen van een doelmatige werkwijze van de aangesloten instellingen (Landman 1992: 101). Deze vertegenwoordiger van ‘de officiële Turkse islam’ in Nederland zet zich af tegen *Süleymanci’s* en islamisten, die zij als extremisten afschilderen. Sinds 1980 stuurt het Presidium voor Godsdienstzaken Diyanet in Turkije religieuze functionarissen naar bij de federatie aangesloten organisaties. Vanwege eigendomsprocedures rond moskeeën werd in 1982 de ISN opgericht, die via de ambassade directe contacten onderhoudt in Turkije. Volgens Landman is er een specifieke taakverdeling tussen ISN en STICF, maar is tevens sprake van een zekere rivaliteit. Activiteiten van STICF zijn gericht op de Nederlandse samenleving en belangenbehartiging bij Nederlandse instanties. STICF-bestuurders geven bijvoorbeeld voorlichting aan Nederlandse instanties over de Turkse cultuur en het dagelijks leven van de Turkse immigranten, participeren in de Islamitische Omroep of richten zich op de sociale achterstand van Turken in Nederland. ISN houdt zich, naast het beheren van de moskeegebouwen, bezig met religieuze activiteiten als het aantrekken van gebedsvorgangers, de organisatie van de bedevaart naar Mekka, hulp bij begrafenissen en het verspreiden van religieuze literatuur. In de Diyanet-cluster treffen we moskeeën in Amsterdam, Zaandam, Haarlem en Alkmaar aan, waaruit blijkt dat bestuurlijke dubbelfuncties hier regionaal zijn georiënteerd. Indirect is de Stichting Nederlandse Islamitische Raad (NIR) aan de Diyanet-cluster verbonden (via de Landelijke Islamitische Jongeren Organisatie, LISJO). De organisaties in de cluster zijn hecht met elkaar verbonden, wat een ‘platte’ organisatiestructuur suggereert. Nadere bestudering van de lijnen in de cluster leert echter, dat het netwerk wordt gedragen door acht personen. Eén persoon heeft twaalf dubbelfuncties binnen de cluster (Ahmet Özçelik), gevolgd door Hasan Akyüz met zes dubbelfuncties en Aydın Kalay met vijf dubbelfuncties.
2. Een tweede religieus georiënteerde cluster is gegroepeerd rond de *Federatie van Turks Islamitische Sociaal Culturele Stichtingen in Zuid-Holland*. Ook hier is sprake van aan de Diyanet gelieerde organisaties, maar nu in Zuid-Holland. We vinden in deze cluster vijf ISN-moskeeën in Rotterdam, Den Haag en Leiden. Drie organisaties zijn te vinden op het adres van de federatie in Rotterdam, waar ook de Gültepe Moskee is gevestigd. Er zijn drie lijnen tussen deze cluster en de ISN in Den Haag. Het Gültepe Meisjes Internaat in Rotterdam maakt ook deel uit van deze cluster. De cluster is centraal rond de federatie gegroepeerd. Dat wil zeggen dat er weinig lijnen zijn tussen de omringende organisaties.

3. Een derde cluster is rond het *Inspraak Orgaan Turken* (IOT) gegroepeerd. Het IOT is een brede landelijke koepelorganisatie in Den Haag, die als aanspreekpunt voor de rijksoverheid dient. De volgende federaties maken deel uit van het inspraakorgaan: STICF (Diyanet), NIF (Milli Görüş), SICN (*Süleymanlılar*), NUTIO (extreem-nationalistisch), HTIB, HTKB, DSDF (links) en de Federatie van Turkse Sport en Cultuur in Nederland (HTSKF). Organisaties die aan het IOT deelnemen zijn federaties met ieder hun eigen lidorganisaties, die veelal ook vrouwen- en jongerenafdelingen hebben. Niet alle lidorganisaties zijn via dubbelfuncties in de cluster terug te vinden. Wel treffen we aan: NIF (Milli Görüş), de (landelijke) linkse arbeidersvereniging HTIB en de HTSKF uit Gorinchem. Er bestaan ook dubbelfuncties tussen het IOT en de Stichting Nederlandse Moslim Raad in Den Haag en de Raad van Moskeeën Nederland in Rotterdam. Via de Nederlandse Moslim Raad is de extreem-nationalistische HTIKB/NUTIO aan de cluster verbonden. Er zijn (relatief) weinig lijnen tussen de aangesloten organisaties (wat in zekere zin logisch is voor een landelijke koepelorganisatie).
4. De vierde cluster die we kunnen identificeren is een alevitische, gegroepeerd rond de *Federatie van Alevitische en Bektashitische sociaal-culturele verenigingen in Nederland* (HAK-DER). Deze federatie verliet medio 1997 het IOT uit protest tegen de inbreng van de radicaal-islamitische (NIF) en extreem-nationalistische (HTIKB/NUTIO) organisaties. Sindsdien tracht HAK-DER zelfstandig met de rijksoverheid te communiceren. HAK-DER is in 1991 opgericht, in een periode waarin in Turkije sprake was van een groeiende interesse in het alevitisme (Landman 1992: 143). Volgens Landman was dat een reactie op de, sinds 1980, toenemende invloed van de soennitische islam in Turkije. Die invloed bleek onder andere uit het verplichte godsdienstonderwijs en een toename van Diyanet-moskeeën in Alevitische dorpen. In diverse plaatsen in Nederland werden gemeenschapshuizen opgericht voor religieuze ceremonieën (*cem*). We vinden in de HAK-DER-cluster onder andere de Alevitische Culturele Verenigingen in Amsterdam, Rotterdam, Zaandam, Utrecht en Doetinchem en de Stichting Europese Alevitische Academie in Zaandam. De Haci Bektas Vereniging Deventer staat bekend als een van actiefste organisaties. Zij organiseerde reeds op 9 maart 1989 een *nevruz* (feest van het begin van de lente) waar 2.000 belangstellenden aan deelnamen. Alevitische organisaties staan bekend als open organisaties. De alevitische cluster heeft één centrale organisatie: HAK-DER.
5. Een vijfde cluster is een extreem-nationalistische, waarin *Hilal* en de *Turkse Federatie Nederland* de meest centrale organisaties zijn. In deze cluster vinden we onder andere de Turkse Ouderenraad, de Ulu Camii, de Turkse Democratische Jeugd Vereniging (TDJV), Turkse Humanitaire Hulp, Amsterdam Türkiyem Spor, de Jongeren Radio Omroep en Soyad uit Amsterdam. Verder maken de Leerdamse Turkse Arbeiders Vereniging en Soyad uit Tegelen deel uit van deze cluster. Er zijn onderling veel lijnen tussen de organisaties. Deze lijnen worden gedragen door twintig personen. De belangrijkste bestuurders zijn Fedayi Eken (15 dubbelfuncties), Ömer Erdem (10 dubbelfuncties) en Hikmet Yıldızeli (6 dubbelfuncties).
6. De zesde cluster is een regionale cluster die vooral in Deventer is geconcentreerd. Deze is gegroepeerd rond de *Stichting Samenwerkende Turkse Organisaties Overijssel* en omvat onder andere een ISN-moskee in Kampen en Druten, het Platform Vrouwenorganisaties IJsselstreek, het Twents-Turks Vrouwen Platform Hengelo, de Stichting Turkse Senioren Overijssel te Deventer en de Federatie Turkse Organisaties IJsselstreek te Deventer. Ook

hier zien we veel lijnen tussen de betrokken organisaties. De belangrijkste personen zijn Osman Bahadır (6 dubbelfuncties), Ayhan Aktaş (3 dubbelfuncties), Mehmet Aslan (3 dubbelfuncties), Ayşegül Aslan (3 dubbelfuncties) en Fikriye Ataman Aydın (ook 3 dubbelfuncties).

7. De zevende cluster is gegroepeerd rond de *Federatie van Democratische Sociale Verenigingen* (DSDF). De DSDF is een gematigd linkse organisatie. Den Exter (1999: 7/1050-8) omschrijft deze federatie als een ‘oorspronkelijk progressief kemalistische (op de ideeën van Atatürk gerichte), later meer algemeen sociaal-democratische federatie met een beperkt aanhang en invloed. De DSDF heeft zich vooral sterk gemaakt voor het onderwijs in eigen taal en de mogelijkheid van het verkrijgen van de dubbele nationaliteit’. In deze cluster vinden we een begrafenisvereniging, de Sociaal Culturele Vereniging uit Venlo, de Stichting Turkse Sport en Culturele Unie Nederland uit Ridderkerk en de Stichting Kunst en Cultuur Kaktus uit Den Haag.
8. De laatste cluster is een Koerdische, met de *Federatie van Koerden in Nederland* (FED-KOM) te Utrecht als meest centrale organisatie. FED-KOM is, zoals eerder opgemerkt, gelieerd aan de PKK (Den Exter 1999) en is aangesloten bij de grote Europese federatie Kon-Kurd in Brussel. In de cluster rond FED-KOM vinden we de Vereniging Koerdistan Centrum in Rotterdam, de Vereniging van Koerdische Arbeiders in Nederland uit Den Haag, de Vereniging Koerdische Arbeiders Arnhem en omgeving, de Stichting Koerdische Nationale Bibliotheek en Archief Nederland, en (indirect) het Koerdisch Cultureel Centrum Amsterdam en de Kurdistan Democratic Party (KDP), overwegend Noord-Irakees).

Zoals we al eerder meldden, vertegenwoordigen deze clusters en de daaraan verbonden organisaties de belangrijkste stromingen binnen de Turkse gemeenschap. Opvallend is dat deze stromingen binnen één component met elkaar zijn verbonden. We vinden extreem-nationalistische organisaties, Diyanet, Milli Görüş, alevitische en Koerdische organisaties via dubbelfuncties aan elkaar gelieerd. Een belangrijke rol in het opspannen van dit netwerk is weggelegd voor verbindende organisaties (die meestal *cutpoints* zijn). Zij immers vormen de brug tussen verschillende clusters en houden daarmee het netwerk bij elkaar. Het zijn ook deze organisaties waarin diverse stromingen binnen de Turkse gemeenschap elkaar ontmoeten en die zo een integrerende functie (kunnen) vervullen binnen de Turkse gemeenschap. De belangrijkste organisaties die deze brugfunctie vervullen zijn:

- *De Raad van Moskeeën Nederland*. Deze organisatie vervult een brugfunctie tussen de nationalistische cluster en de IOT-cluster. Verder vervult deze organisatie een brugfunctie tussen de nationalistische cluster en de STICF in de Diyanet-cluster. De Raad van Moskeeën is een *cutpoint*. Als deze zou verdwijnen, is de nationalistische cluster ‘losgesneden’ van het landelijk netwerk. De landelijke Raad van Moskeeën is in 1997 opgericht en beoogt alle federaties te overkoepelen die minimaal een aantal moskeeën onder zich hebben. Deze raad bestaat uit vijf Turkse bestuursleden onder voorzitterschap van Mehmet Ateş. De bedoeling was dat deze raad de Nederlandse Islamitische Raad (STICF, de Unie van Marokkaanse Moslim Organisaties in Nederland (UMMON), de World Islamic Mission (WIM, Surinaams) en de Nederlandse Moslim Raad (NIF en SICN) zou vervangen en als aanspreekpunt voor moslims in Nederland zou functioneren. Momenteel bestaan alle drie de organisaties echter naast elkaar.

- Er zijn vijf met elkaar verbonden *cutpoints* die de alevitische cluster en de Diyanet-cluster met elkaar verbinden. Dit zijn de *Stichting Ouder Raad Turken* in Deventer, de *ISN Moskee Merkez* in Deventer, de *Stichting Oudere Islamitische Migranten* in Deventer; de *TISBO* in Amsterdam en de *Turks Islamitische Stichting voor Ontwikkeling (TINOS)* in Amsterdam.
- De *Islamitische Stichting Nederland* in Den Haag. De federatie van Diyanet verbindt op twee manieren clusters met elkaar en is dus op twee manieren een *cutpoint*. Ten eerste verbindt de ISN de Noord-Hollandse en de Zuid-Hollandse Diyanet-clusters (Diyanet-cluster met de Federatie van Turks Islamitische Sociaal Culturele Stichtingen in Zuid-Holland). Ten tweede verbindt ISN de Diyanet-cluster en de regionale cluster in Overijssel (waar de ISN Moskee Nebi in Kampen als verbinding fungeert).
- De *Stichting Koerdische Nationale Bibliotheek en Archief in Nederland*; het *Koerdisch Nederlands Cultureel Centrum Amsterdam* en de *Stichting Islamitisch Centrum Nederland* die drie met elkaar verbonden *cutpoints* vormen tussen de Koerdische cluster en de IOT-cluster (waarbinnen de Nederlandse Moslim Raad als verbindende organisatie optreedt).
- De *Stichting Informatie en Onderwijs voor Turken (SIOT)* in Rotterdam die de DSDF-cluster en de Diyanet-cluster met elkaar verbindt.

Ten slotte worden in tabel 2 de personen die de verbindende dubbelfuncties in bovenstaande organisaties vervullen, weergegeven.

Tabel 2: Verbindende personen tussen de organisaties

Organisaties	‘Verbindende personen’
SICN Utrecht en Nederlandse Moslim Raad Den Haag	Azmi Kandemir Adem Odabaş
Raad van Moskeeën Rotterdam en Nederlandse Moslim Raad Den Haag	Veli Yücesan
Raad van Moskeeën Rotterdam en IOT Den Haag	Ayhan Tonca Veli Yücesan
Raad van Moskeeën Rotterdam en Nederlandse Islam. Welzijn en Solidariteits Stichting Schiedam	Veli Yücesan
Raad van Moskeeën Rotterdam en STICF (Diyanet) Amsterdam	Mehmet Emin Ateş Ayhan Tonca
TINOS (Amsterdam) en TISBO Amsterdam	Osman Çakır
TISBO Amsterdam en St. Oudere Islam. Migranten Deventer	Asım Yabas
St. Oudere Islam. Migranten Deventer en ISN Merkez Deventer	Zeki Erdem
ISN Merkez Deventer en Stichting Ouder Raad Turken	Mustafa Taflan Arslan Demirkan

ISN Federatie Den Haag en ISN Nebi Kampen	Recep Erkoç
ISN Federatie Den Haag en Federatie. van Turks Islamitische Sociaal Culturele Stichtingen Zuid-Holland Rotterdam	Zekeriye Açkalmaz
ISN Federatie Den Haag en ISN Gültepe Rotterdam	Zekeriye Açkalmaz
ISN Federatie Den Haag en Gültepe Meisjes Internaat Rotterdam	Zekeriye Açkalmaz Ramazan Cokdas
SIOT Rotterdam en DSDF	Bekir Cebeci
Tükem en Raad van Moskeeën Rotterdam	Ali Sarı
Ulu Camii Amsterdam en Raad van Moskeeën Rotterdam	Ali Sarı

Er zijn achttien mensen die in vier of meer besturen zitting hebben. Een aantal van deze *big linkers* zijn hiervoor reeds genoemd. Dat waren: Hasan Akyüz, Aydın Kalay en Ahmet Özçelik uit de Diyanet-cluster; Osman Bahadır uit de Deventer-cluster en Ömer Erdem, Fedayi Eken en Hikmet Yıldızeli in de cluster van de Turkse Federatie Nederland. De overige *big linkers* zijn: Hasan Güney, Ramiz İlan, Mustafa Kaya, Abdullah Sarı, Asir Sarı, Mehmet Tütüncü, Ceylan Utlu, Ramazan Yıldız en Ahmet Yılmaz. Er zijn twee *big linkers* die ook als verbindingspersoon optreden tussen de clusters, namelijk Zekeriye Açkalmaz en Ayhan Tonca.

Tonca en Açkalmaz zijn binnen onze netwerkanalyse daarmee voorlopig de belangrijkste personen van de Turkse bestuurlijke elite. Zij leggen niet alleen contacten tussen een groot aantal organisaties, zij verbinden ook clusters van organisaties met een verschillende regionale oriëntatie. Daarmee is echter niet gezegd dat Tonca en Açkalmaz ook de machtigste personen zijn. Bestuurlijke netwerken vormen immers maar één van de machtsbronnen. Wij hebben in deze analyse het relatieve gewicht, de macht en invloed van individuele organisaties buiten beschouwing gelaten door elke organisaties even zwaar te laten wegen in onze netwerkanalyse. Dat is natuurlijk niet realistisch; verder netwerkonderzoek op dit punt zou onze netwerkanalyse kunnen nuanceren en verfijnen.

Ook hebben wij verbindingen naar Nederlandse organisaties en organisaties voor minderheden (niet alleen Turkse) buiten beschouwing gelaten. Zouden we de externe contacten in onze analyse betrekken, dan zouden misschien andere personen als *big linker* te voorschijn treden. Te denken valt aan iemand als İlhan Akel, directeur van het Nederlands centrum Buitenlanders (NCB), lid van de programmaraad van de NOS, penningmeester van de Stichting Buitenlandse Werknemers Rijn en Lek (nu Meander), secretaris van de Stichting Omroep Allochtonen en medeoprichter van de werkgroep Migranten en Media.

De belangrijkste conclusie is wellicht dat er één netwerk bestaat waarin de belangrijkste stromingen in de Turkse gemeenschap zijn vertegenwoordigd. Koerden, extreem-

nationalisten, linkse organisaties en religieuze organisaties zijn allen via een netwerk van bestuurlijke dubbelfuncties met elkaar verbonden. Een cruciale rol is hierbij weggelegd voor verbindende organisaties die de brug tussen de verschillende clusters vormen. Het zijn deze organisaties (en hun bestuurders) die een integrerende rol binnen de Turkse gemeenschap in Nederland kunnen vervullen. Door de overheid in het leven geroepen vertegenwoordigingsorganen zoals het IOT en de Raad van Moskeeën, waarin belangen van uiteenlopende stromingen worden verenigd, spelen hierbij een belangrijke rol.

Appendix 1 Adressen van organisaties

Federaties

1. **Demokratik Sosyal Dernekler Federasyonu/Federatie van Democratische Sociale Verenigingen in Nederland (DSDF)**
Brede Hilledijk 60
3072 KH Rotterdam
2. **Federatie van Koerden in Nederland (FED-KOM)**
Bemuurde Weerd W 2-5
3513 BH Utrecht
3. **Federatie van Alevitische en Bektashitische sociaal-culturele verenigingen in Nederland (HAK-DER)**
Burg. van der Stadstraat 135
1501 SE Zaandam
4. **Federatie van Turkse Vrouwenverenigingen in Nederland (HTKF)**
Mauritskade 22-d
1091 GC Amsterdam
5. **Islamitische Stichting Nederland (ISN)**
Javastraat 2
2585 AM Den Haag
6. **Nederlandse Islamitische Federatie (NIF)**
Dr. Schaepmansingel 1
3118 XH Schiedam
(of: Postbus 19067, 3001 BB Rotterdam)
7. **Stichting Islamitisch Centrum Nederland (SICN/ HIMV)**
Van Lieflandlaan 3
3571 AA Utrecht
8. **Stichting Turks Islamitisch Culturele Federatie (STICF)**
Akoleienstraat 9
1016 LN Amsterdam
9. **Turkse Federatie Nederland**
Zeeburgerdijk 117-119
1094 AD Amsterdam
10. **Turkse Raad Nederland**

Terletstraat 19a
1107 RM Diemen

11. **Vereniging van Turkse Arbeiders in Nederland/ Hollanda Türkiyeli İşçiler Birliği (HTIB)**
1^e Weteringsplantsoen 2-c
1017 SJ Amsterdam
12. **Vereniging van Turkse vrouwen in Nederland (HTKB)**
Beukelsdijk 168
3022 DW Rotterdam

Organisaties die voorkomen in de grootste cluster van de netwerkanalyse⁶

1. **Alevitische Culturele Vereniging Amsterdam/Alevi Kültür Derneği**
Postjeskade 200
1058 HD Amsterdam
2. **Alevitische Culturele Vereniging Utrecht/Alevi Kültür Derneği**
Kasaidreef 51
3564 AS Utrecht
3. **Alevitische Kulturen Vereniging Oost-Gelderland**
Bunderhorst 8
7009 LS Doetinchem
4. **Alevitische Vereniging Rotterdam**
Beukelsdijk 161-b
3003 KD Rotterdam
5. **Amsterdam Türkiyem Spor (ATS)**
Joh. Poststraat 30
1063 TK Amsterdam
6. **Ayasofia Islamitische Culturele Stichting Moskee**
Paul Krugerlaan 97
2571 HC Den Haag
7. **Demokratik Sosyal Dernekler Federasyonu/Federatie van Democratische Sociale Verenigen in Nederland (DSDF)**
Brede Hilledijk 60
3072 KH Rotterdam

⁶ Adresinformatie is gebaseerd op de registratie in de Kamers van Koophandel.

- 8. Edese Turks Sociaal-Kulturele Vereniging/Türk Sosyal-Kültür Cemiyeti**
Zanderijweg 5
6717 BM Ede
- 9. Federatie Turkse Organisaties IJsselstreek**
Assenstraat 13
7411 JR Deventer
- 10. Federatie van Alevitische en Bektashitische sociaal-culturele verenigingen in Nederland (HAK-DER)**
Burg. van der Stadstraat 135
1501 SE Zaandam
- 11. Federatie van Koerden in Nederland (FED-KOM)**
Bemuurde Weerd W 2-5
3513 BH Utrecht
- 12. Federatie van Turks Islamitische Sociaal Culturele Stichtingen in Zuid-Holland**
Erasmusstraat 137
3035 LD Rotterdam
- 13. Federatie van Turkse Sport en Cultuur in Nederland (HTSKF)**
Van Hoornestraat 3
4206 XB Gorinchem
- 14. Gültepe moskee**
Erasmusstraat 137
3035 LD Rotterdam
- 15. Hacı Bektaş Vereniging**
Smedenstraat 276
7411 RD Deventer
- 16. Hilal**
Zeeburgerdijk 117-119
1094 AD Amsterdam
- 17. Inspraak Orgaan Turken (IOT)**
Noordeinde 142
2514 GP Den Haag
- 18. Islamitische Stichting Nederland (ISN)**
Jan Evertstraat 15
2514 BS Den Haag
- 19. Islamitische Unie/ Stichting Culturele Stichtingen Oost-Gelderland**

33

Touwslagerbaan 41
7081 EJ Gendringen

20. ISN Fatih

Rozengracht 150
1016 NJ Amsterdam

21. ISN Hacibayram Alkmaar

Mr. P.J. Troelstrakade 42
1814 TB Alkmaar

22. ISN Merkez

Rijkmanstraat 12
7411 GB Deventer

23. ISN Mescid-I Kuba Best

Johan Brouwerstraat 25
5684 WB Best

24. ISN Nebi

Groenestraat 37-39
8261 VC Kampen

25. ISN Nimar Sinan

Balistraat 48-b
1094 JN Amsterdam

26. ISN Yesil

Langstuk 6
6651 HZ Druten

27. Koerdisch Nederlands Cultureel Centrum Amsterdam

Sloterkade 10
1058 HD Amsterdam

28. Landelijke Islamitische Jongeren Organisatie (LISJO)

Damstraat 41 bis
3531 BS Utrecht

29. Leerdam Halk Dernegi

P.M. van Gentstraat 25
4142 BM Leerdam

30. Mimar Sinan Camii

Hoefkade 964-968
2526 CZ Den Haag

- 31. Nederlandse Islamitische Federatie (NIF)**
Dr. Schaepmansingel 1
3118 XH Schiedam
- 32. Nederlandse Islamitische Welzijns en Solidariteits Stichting**
Dr. Schaepmansingel 1
3118 XH Schiedam
- 33. Nederlandse Unie van Turks-Islamitische Organisaties/ Hollanda Türk-İslam Kuruluşları Birliği (NUTION/ HTIKB)**
Beukelsdijk 168
3022 DN Rotterdam
- 34. Platform van Turks Sociaal Culturele Stichtingen in Noord-Holland**
Koningsteinstraat 2
2012 VB Haarlem
- 35. Raad van Moskeeën Nederland**
Afrikaanderplein 40
3072 EC Rotterdam
- 36. Stichting Europese Alevitische Academie**
Burgemeester v.d. Stadstraat 135
1501 SE Zaandam
- 37. Stichting Federatie Milli Görüş Zuid-Nederland**
Dr. Schaepmansingel 3
3118 XH Schiedam
- 38. Stichting Gültepe Meisjes Internaat**
Willebrordusstraat 69 A
3037 TL Rotterdam
- 39. Stichting Informatie en Onderwijs voor Turken (SIOT)**
Meester van Arendstraat 31-b
3083 TM Rotterdam
- 40. Stichting Islamitisch Centrum Nederland (SICN/ HIMV)**
Van Lieflandlaan 3
3571 AA Utrecht
- 41. Stichting Koerdische Nationale Bibliotheek en Archief in Nederland**
Van Gentstraat 57 2hg
1055 PD Amsterdam

- 42. Stichting Nederlandse Islamitische Raad (NIR)**
Afrikaanderplein 40
3072 EC Rotterdam
- 43. Stichting Nederlandse Moslim Raad (NMR)**
Kruisbessenstraat 1
2564 VB Den Haag
- 44. Stichting Ouder Raad Turken**
Haringvlietstraat 104
7417 TJ Deventer
- 45. Stichting Oudere Islamitische Migrantten**
Smedenstraat 81
7411 RA Deventer
- 46. Stichting Platform Turkse Vrouwen Organisaties IJsselstreek**
Assenstraat 13
7411 JR Deventer
- 47. Stichting Samenwerkende Turkse Organisaties Overijssel**
Assenstraat 13
7411 JR Deventer
- 48. Stichting Soyad**
Joh. Poststraat 30
1063 TK Amsterdam
- 49. Stichting Turks Islamitisch Culturele Federatie (STICF)**
Akoleienstraat 9
1016 LN Amsterdam
- 50. Stichting Turks Platform Enschede**
Gelderlandstraat 174
7543 WS Enschede
- 51. Stichting Turks Platform Geuzenveld/Slotermeer**
Joh. Poststraat 30
1063 TK Amsterdam
- 52. Stichting Turkse Senioren Overijssel (TSO)**
Assenstraat 13
7411 JR Deventer
- 53. Stichting Turks-Islamitisch Cultureel Centrum**
Sophialaan 30

7311 PC Apeldoorn

54. Stichting Twents-Turks Vrouwen Platform

Jan Tooropstraat 63
7556 LB Hengelo

55. Stichting Unie van Turkse/Nederlandse Ondernemers (STNO)

Oude Hoogstraat 15
1012 CD Amsterdam

56. Tükem

Zeeburgerdijk 117-119
1094 AD Amsterdam

57. Turks Islamitische Bond voor Ouderen (TISBO) Afdeling Alkmaar

Stalpaertstraat 5
1813 CG Alkmaar

58. Turks Islamitische Bond voor Ouderen (TISBO)

Van Bouwdijk Bastiaansestr 40
1054 SP Amsterdam

59. Turks Islamitische Kulturele Jongeren Vereniging Apeldoorn

Sophialaan 32
7311 PC Apeldoorn

60. Turks Islamitische Stichting Nederland voor Ontwikkeling (TINOS)

Oude Hoogstraat 15
1012 CD Amsterdam

61. Turkse Democratisch Jeugd Vereniging (TDJV)

Zeeburgerdijk 117-119
1094 AD Amsterdam

62. Turkse Federatie Nederland

Zeeburgerdijk 117-119
1094 AD Amsterdam

63. Turkse Humanitaire Hulp Nederland

Zeeburgerdijk 117/119
1094 AD Amsterdam

64. Turkse Jongeren Radio Omroep

Joh. Poststraat 30
1063 TK Amsterdam

65. Turkse Ouderen Raad Nederland

Zeeburgerdijk 117-119
1094 AD Amsterdam

66. Turkse Raad Nederland

Terletstraat 19a
1107 RM Diemen

67. Turkse Studenten Vereniging Prisma (TSP)

Hogeschoollaan 1
4841 CR Breda

68. Twents-Turkse Arbeiders Vereniging (TTIB)

Hoog en Droog 25
7511 KS Enschede

69. Ulu Camii

Zeeburgerdijk 117-119
1094 AD Amsterdam

70. Vereniging Koerdische Arbeiders in Nederland

Stationsweg 137
2515 BM Den Haag

71. Vereniging Koerdistan Centrum

Vijverhofstraat 27
3032 SB Rotterdam

72. Vereniging ter Bevordering van Alevi-Bektaşî-Kültürünü-Tanıtmâ in Zaandam e.o.

Burg. v.d. Stadstraat 135
1501 SE Zaandam

73. Vereniging van Koerdische Arbeiders in Arnhem e.o.

Hommelseweg 115-a
6821 LD Arnhem

74. Vereniging van Turkse Arbeiders in Nederland/ Hollanda Türkiyeli İşçiler Birliği (HTIB)

1^e Weteringsplantsoen 2-c
1017 SJ Amsterdam

Appendix 2 Mogelijke foutenbronnen landelijke netwerkanalyse Turkse organisaties

Bij het aanleggen van een databestand met bestuursleden van Turkse organisaties in Nederland zijn fouten onvermijdelijk. Sommige van die fouten kunnen grote invloed hebben op de betrouwbaarheid van de resultaten, andere hebben slechts marginale invloed. Wij zullen de verschillende foutenbronnen kort, puntsgewijs behandelen.

- Omdat we de namen van de Turkse organisaties en de bestuursleden ontleen aan de registers van de Kamers van Koophandel, zullen fouten in die registers vanzelf in ons bestand terechtkomen. Twee soorten fouten zijn hierbij van belang. Allereerst kunnen de namen van organisaties of van personen verkeerd zijn gespeld, omdat de Kamers van Koophandel geen trema's, accenten of Turkse lettertekens gebruiken. Deze fouten kunnen gedeeltelijk worden opgespoord door de gealfabetiseerde namenlijsten te controleren op namen die vrijwel identiek zijn. Gaat het om namen van organisaties, dan levert een dergelijke spelfout twee punten in het netwerk op waar er maar één zou moeten zijn. Deze twee punten hebben echter een groot aantal dubbelfuncties omdat zij dezelfde bestuurders hebben (het gaat immers om dezelfde organisatie). Daarom zijn spelfouten in de namen van organisaties gemakkelijk op te sporen. Spelfouten in de namen van bestuurders leiden ertoe dat bestaande dubbelfuncties niet worden opgespoord, omdat de 'dubbelfunctionaris' niet als zodanig wordt herkend. Dit type fouten is moeilijker te achterhalen, omdat het niet altijd mogelijk is de persoon of personen in kwestie te raadplegen. Ten tweede kan de informatie van de Kamers van Koophandel verouderd zijn. Deze fouten kunnen alleen maar worden gecorrigeerd door de organisaties direct aan te schrijven. Als de aangeschreven organisaties niet reageren is het vrijwel onmogelijk om dit type fouten te herstellen.
- Er kunnen ook fouten ontstaan omdat dezelfde organisatie in de ene bron met haar Nederlandse naam en in een andere bron met haar Turkse naam wordt aangeduid. Zonder dat er sprake is van spel- of typefouten kunnen in het bestand twee organisaties worden opgenomen, terwijl het in werkelijkheid maar om één organisatie gaat. Deze fouten hebben wij bestreden door deskundigen de lijst van organisaties te laten controleren.
- Fouten kunnen ook ontstaan omdat verschillende organisaties en personen naar dezelfde naam luisteren. Zo komt de naam Turks Cultureel Centrum in verschillende steden voor. Waar dat duidelijk is, kan de naam van de stad worden toegevoegd om aan te geven dat het om verschillende organisaties gaat. Bij personen met dezelfde naam is de correctie minder makkelijk en zijn bovendien de gevolgen ernstiger. Men veronderstelt dan een dubbelfunctie waar deze in werkelijkheid niet bestaat. In dit onderzoek is nagegaan of de geboortedatum van de belangrijkste personen met dubbelfuncties dezelfde is. Op deze wijze is een (klein) aantal fouten gecorrigeerd.

De genoemde fouten hebben in de netwerkanalyse weinig invloed op maten als dichtheid, maar meer op bijvoorbeeld centraliteit. In het algemeen geldt dat de genoemde fouten de resultaten een *conservative bias* (een voorzichtige schatting) geven. De dichtheid en hechtheid van het netwerk van dubbelfuncties wordt door de meeste fouten eerder onderschat dan overschat.

Geraadpleegde literatuur

Alink, F., M. Berger, M. Fennema, J. Tillie, m.m.v. A. Feenstra, *Marokkaanse organisaties in Amsterdam. Een netwerkanalyse*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1998.

Berger, M., A. van Heelsum, M. Fennema, J. Tillie m.m.v. A. Feenstra, *Ghanese organisaties in Amsterdam. Een netwerkanalyse*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1998a.

Berger, M., A. Feenstra, A. van Heelsum, M. Fennema & J. Tillie, *Surinaamse en Antilliaanse/Arubaanse organisaties in Amsterdam. Een netwerkanalyse*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1998b.

Braam, S. & M. Ülger, *Grijze wolven. Een zoektocht naar Turks extreem rechts*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1997.

Exter, J. den, 'Turkse organisaties en stromingen', in *Handboek Minderheden 1999*, 7/1050-3-10, Houten/Lelystad: Bohn Stafleu Van Loghum/ Koninklijke Vermande, 1999.

Fennema, M. & J. Tillie, *Municipal policies and structure of migrant communities in Amsterdam*. Paper ECPR, Mannheim 1999.

Handboek Minderheden. Losbladige uitgave. Houten/Lelystad: Bohn Stafleu Van Loghum/ Koninklijke Vermande, 1997.

Landman, N., *Van mat tot minaret. De institutionalisering van de Islam in Nederland*. Amsterdam: VU uitgeverij, 1992.

Lindo, F., A. van Heelsum & R. Penninx, *Op zoek naar eigen kracht. Vrijwilligerswerk en burgerschap onder minderheden. Achtergrondstudie bij Uitsluitend vrijwillig? Maatschappelijk actief in vrijwilligerswerk*. Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. Den Haag: SDU, 1997.

Penninx, R. & B. Slijper, *Voor elkaar? Integratie, vrijwilligerswerk en organisaties van migranten*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1999.

Putnam, R., *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press, 1993.

Smeets, H.M.A.G., E.P. Martens & J. Veenman, *Jaarboek Minderheden 1998*. Houten/Lelystad: Bohn Stafleu Van Loghum/ Koninklijke Vermande, 1997.

Tillie, J., *Kleurrijk kiezen. Opkomst en stemgedrag van migranten tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 2 maart 1994*. Utrecht: NCB, 1994.

Tillie, J., *Migranten die stemmen 1985-1998*. Utrecht/Amsterdam: FORUM/IMES, 1999 (binnenkort te verschijnen).

Tillie, J. & M. Fennema, *Turkse organisaties in Amsterdam. Een netwerkanalyse*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1998.